

 KEN
JEZELF

*inleiding in de
filosofie*

Yvan Houtteman

| OWL PRESS |

 HOOFDSTUK 1	21
DE OORSPRONG VAN DE FILOSOFIE	
INLEIDING	22
OMSCHRIJVING EN INDELING.....	25
VAN DE FILOSOFIE	
Tussen religie en wetenschap	25
Drie grote vragen en domeinen	26
Het huis van de filosofie	27
Ontologische vragen: vragen naar het 'zijnde'	27
Vragen naar de 'drie waarden'	28
DE PRE-SOCRATISCHE FILOSOFIE	30
Thales van Milete	30
Anaximander van Milete	31
Pythagoras	31
Parmenides en Herakleitos	32
Democritos	33
FILOSOFIE BINNEN HET	34
HOGER ONDERWIJS	
SAMENGEVAT	36
KEN JEZELF	37

 HOOFDSTUK 2	41
SOCRATES EN DE SOFISTEN	
SITUERING	42
DE SOFISTEN	43
Rondtrekkende leraars	43
Protagoras: de mens is de maat	44
Kritiek van Plato op de sofisten	46
SOCRATES	48
Socrates, de 'horzel'	48
De Socratische gespreksvoering	49
Mensbeeld	52
Het <i>Symposion</i> over Eros	52
De <i>Phaedo</i> over dood en onsterfelijkheid	54
THEMA: WAARHEID	56
De 'dictatuur' van het relativisme?	56
Kinderen van Apate	57
Universalisme, relativisme en waarachtigheid	58
SAMENGEVAT	61
KEN JEZELF	62

HOOFDSTUK 3	65
DE GROT VAN	
PLATO	
SITUERING	66
ZIJN EN SCHIJN	68
De wereld van de vormen	68
De allegorie van de grot	69
KENNISLEER EN ETHIEK	73
Drie soorten van weten	73
Ethiek: 'het goede kennen is het goede doen'	74
MENSBEELD EN POLITIEK	75
Mener en paarden: visie op de menselijke 'ziel'	75
Mensbeeld en politieke utopie	76
THEMA:	79
DE AARD VAN DE WERKELIJKHEID	
SAMENGEVAT	83
KEN JEZELF	84

HOOFDSTUK 4 89

DE TELEOLOGIE VAN ARISTOTELES

SITUERING 90

HILOMORFISME: 92

DE VORM ZIT 'IN' DE DINGEN

De vorm in de dingen 92

De teleologische visie: *entelechie* 92

Trapsgewijze opbouw van de natuur 94

ETHICA: DEUGDENLEER 97

Eudaimonia 97

Ethische en intellectuele deugden 97

Deugdenleer: de weg van het midden 98

Het begrip *catharsis* 99

POLITIEK: 100

DE MENS IS EEN POLITIEK DIER

THEMA: 102

OVER DOEL EN ZINGEVING

SAMENGEVAT 105

KEN JEZELF 106

HOOFDSTUK 5109

DE TUIN VAN EPICURUS

SITUERING:110

DE HELLENISTISCHE EN
ROMEINSE PERIODE

HET EPICURISME112

Epicurus112

Kosmologie: materialisme113

Levenskunst113

Vriendschap115

Autonomie en autarkie116

(Tijd voor) reflectie en bezinning116

THEMA: GELUK118

Maakt geld gelukkig?118

Verschillende betekenissen van geluk?119

Een gedachte-experiment: de 'ervaringsmachine' van Nozick121

SAMENGEVAT123

KEN JEZELF124

 HOOFDSTUK 6	127
DE STOÏCIJNEN EN HET LOT	
SITUERING	128
HET STOÏCISME	130
Kosmologie: pantheïsme	130
Alles is bepaald, het Lot bepaalt	131
Levenskunst	132
THEMA: VRIJHEID	135
Handelingsvrijheid en wilsvrijheid	135
Vrijheid en verantwoordelijkheid	138
Spinoza en Libet omtrent vrije wil	139
Het liberalisme	141
SAMENGEVAT	142
KEN JEZELF	143

HOOFDSTUK 7147

MICHEL DE MONTAIGNE, KIND VAN DE RENAISSANCE

SITUERING:.....	148
DE MIDDELEEUWSE FILOSOFIE ALS 'DIENSTMAAGD' VAN DE RELIGIE	
DE RENAISSANCE	151
Economische groei en nieuwe ontdekkingen	152
Nieuw wereldbeeld.....	152
Nieuw mensbeeld.....	153
 MICHEL DE MONTAIGNE	 156
De essays	156
De Montaigne als troost voor het gevoel van onvolkomenheid	157
Lichamelijke onvolkomenheid	158
Culturele onvolkomenheid	159
Intellectuele onvolkomenheid	160
 THEMA: REFLECTIE.....	 162
SAMENGEVAT	164
KEN JEZELF.....	165

 HOOFDSTUK 8	169
RATIONALISME, EMPIRISME EN DE WETENSCHAPPELIJKE REVOLUTIE	
SITUERING	170
RENÉ DESCARTES	173
BARUCH DE SPINOZA	175
JOHN LOCKE	177
DAVID HUME	179
THEMA: WETENSCHAP	182
De inductieve methode	182
De indeling van de wetenschappen	183
Demarcatiecriteria en paradigmatheorie	185
Wetenschap en technologie op een kruispunt	187
SAMENGEVAT	189
KEN JEZELF	190

 HOOFDSTUK 9	193
DE COPERNICAANSE WENDING VAN KANT, EEN RATIONELE ETHIEK EN EEN NIEUW MAATSCHAPPIJMODEL	
SITUERING	194
DE COPERNICAANSE WENDING VAN KANT	196
Kant	196
De zuivere rede en de copernicaanse wending	198
KANT VERSUS BENTHAM:	201
TWEE FUNDERINGEN VAN ETHIEK	
De praktische rede en de ethiek van de plicht bij Kant	201
Utilitarist Jeremy Bentham en zijn gevolgenethiek	203
Het tram-dilemma van Philippa Foot	204
THEMA:	205
DE WAARDEN VAN DE VERLICHTING	
Politiek	208
Montesquieu	208
Nicolas de Condorcet	208
Jean-Jacques Rousseau	208
Economie	209
Adam Smith	209
Samenleving	209
Diderot en d'Alembert	209
Godsdienst	210
Voltaire	210
Julien Offray de la Mettrie	210
Emancipatie van de vrouw	210
Olympe de Gouges	210
Mary Wollstonecraft	211
SAMENGEVAT	212
KEN JEZELF	213

 HOOFDSTUK 10.....	217
SCHOPENHAUERS WIL TOT LEVEN	
SITUERING.....	218
VOORSPEL OP DE ROMANTIEK:.....	219
JEAN-JACQUES ROUSSEAU	
ARTHUR SCHOPENHAUER.....	222
Leven.....	222
De wereld als Wil en Voorstelling.....	223
Pessimisme	224
Uitwegen uit het lijden?.....	225
Onthechting via kunst en muziek	225
Verzaking aan de Wil via ascese	226
Mededogen en het genie	227
THEMA: DE ROMANTIEK.....	228
Romantiek versus verlichting.....	228
SAMENGEVAT	232
KEN JEZELF.....	233

 HOOFDSTUK 11.....	237
NIETZSCHE, FILOSOOF MET DE HAMER	
SITUERING.....	238
FRIEDRICH NIETZSCHE.....	240
Leven.....	240
Apollo en Dionysos.....	241
Taal als interpretatie.....	243
De Wil tot macht.....	244
De omkering van alle waarden: herenmoraal en slavenmoraal.....	244
‘God is dood’ en twee vormen van nihilisme.....	246
De Übermensch.....	247
De idee van de ‘eeuwige wederkeer’.....	249
THEMA: HET POSTMODERNISME.....	250
Foucaults ‘archeologie’ van de macht.....	251
SAMENGEVAT.....	256
KEN JEZELF.....	257

 HOOFDSTUK 12.....259
EMMANUEL LEVINAS EN
HANNAH ARENDT:
ALTERITEIT EN PLURALITEIT?

DE FILOSOFIE IN DE.....260
TWINTIGSTE EEUW

HET APPEL VAN262
EMMANUEL LEVINAS

Situering.....262
Levinas en ‘het gelaat van de ander’263
Van appel tot effectieve hulp265
De zorgethiek van Tronto.....266

HANNAH ARENDTS INTER-ESSE.....269

Situering.....269
Totalitarisme.....270
De menselijke conditie.....271
De banaliteit van het kwaad.....274

THEMA:.....276

OVER DE AARD VAN DE MENS

SAMENGEVAT280

KEN JEZELF.....281

 NAWOORD285

 LITERATUURLIJST286

HOOFDSTUK 1

De
oorsprong
van de
filosofie

Ken uzelf (gnothi seauton)

— Thales van Milete

De wereld is een getal

— Pythagoras

Zijn en kennen zijn hetzelfde

— Parmenides

Alles vloeit (panta rhei)

— Herakleitos

👉 INLEIDING 👈

In dit inleidende hoofdstuk behandelen we twee onderwerpen: de vraag naar de oorsprong van de filosofie, en de vraag naar de inhoud en de indeling van de filosofie.

Filosofie komt van het Griekse *filein* en *sophia*. *Filein* betekent 'houden van', de term *sophia* verwijst naar de Griekse godin van de wijsheid. Dat wijsheid vrouwelijk was in een wereld die bijna volledig bevolkt werd door mannen, mag een verrassing lijken. Of toch weer niet? Men spreekt immers van vrouwelijke intuïtie, hiermee verwijzend naar de directe ervaring van waarheid, zonder een beroep te doen op een redeneerproces. Of dit klopt, valt sterk te betwijfelen en is voer voor psychologen. Het enige dat hier duidelijk mag gesteld worden, is dat een geschiedenis van de filosofie een verhaal is van mannen. Vanaf de twintigste eeuw is daarin flink verandering gekomen, omdat vrouwen toen pas op een vergelijkbare manier als mannen toegang kregen tot onderwijs.

De filosoof, Rembrandt (1632)

De vraag naar de oorsprong van de filosofie kan op twee manieren beantwoord worden. Je zou kunnen zeggen dat filosofie **zo oud is als de mens zelf** en dat iedereen die diepzinnige vragen stelt, filosofisch bezig is – ook een kind dat aan zijn moeder vraagt: ‘Moeder, waarom leven wij?’ Volgens Plato begint filosofie met verwondering. De verwondering is de bron van onze zoektocht om te begrijpen wat er zich voordoet in onszelf en de wereld.

In specifieke zin echter is filosofie een manier van denken die ontstaan is **in een bepaalde periode en binnen een bepaalde cultuur**. De westerse filosofie ontstond in de zesde eeuw v.Chr. in de streek rond de Egeïsche zee, op het kruispunt van verschillende sterk ontwikkelde culturen. We hebben het dan enkel over de westerse filosofie, en daarmee doen we eigenlijk geen recht aan de denkmodellen die ontwikkeld zijn in andere streken.

Zo ontstonden rond dezelfde tijdsspanne ook **in het Oosten** nieuwe filosofische zienswijzen. In India werden de **Upanishaden** geschreven, filosofische reflecties op de oeroude Vedische geschriften. **Mahavira** (599-527 v.Chr.) en iets later ook **Boeddha** (480-400 v.Chr.), twee figuren die de traditionele brahmaanse levenswijze in vraag stelden en aan de basis lagen van het jainisme en het boeddhisme, leefden eveneens in die periode. In China kwam **Confucius** (551-479 v.Chr.) met een uitgewerkte sociale filosofie en kende het **taoïsme** zijn bloei met de overlevering van Lao Tse (604-507 v.Chr.).

Hoewel er de laatste decennia een groeiende belangstelling is voor oosters denken en spiritualiteit, richten we ons in deze cursus voornamelijk op de westerse filosofie, en die ‘ontstond’ zoals gezegd in de stadstaten rond de Egeïsche zee in de zesde eeuw v.Chr.

Dit ‘ontstaan’ van die westerse filosofie wordt doorgaans beschreven als de overgang van **mythos** naar **logos**, met andere woorden: van een wereldbeeld gebaseerd op mythen, meestal gekleurd door een rijke wereld van goden en fantastische verhalen, naar een wereldbeeld dat haar fundering zoekt in een meer ‘rationele’ verklaring. Die rationaliteit verwijst dan naar het toenemende belang van observatie en argumentatie en naar het feit dat de **natuur uit de natuur** wordt verklaard en niet meer door te verwijzen naar goden en andere wezens met hun onderlinge vetes en wisselende gemoedstoestanden.

Mythische wereldbeelden treffen we aan in alle culturen en tijden, en ze vormen een geliefd onderzoekdomein van antropologen.

Denken we hierbij aan de Australische Aboriginals, de Afrikaanse herdersvolkeren, de Indianen uit het Amazonegebied of de rijke Indische godenwereld. Voorbeelden van mythen uit de westerse cultuur zijn de **Ilias** en de **Odyseus** van de blinde schrijver Homerus, en de **Zondeval**, uit het Oude Testament, het verhaal van de uitdrijving uit het Aards Paradijs. Deze mythen spreken nog steeds tot de verbeelding. Ze behandelen diepmenselijke vragen aan de hand van metaforen en verhalen die verschillende lagen van overgeleverde wijsheid bevatten. Zo kan je het verhaal van Adam en Eva lezen als het gevolg van kennis en oordelen. Door te oordelen – te eten van de boom van de kennis van goed en kwaad – zijn we uit het continuüm van de natuur gevallen en is lijden ons lot.

De terugkeer van Odyseus naar zijn thuis kan dan weer gelezen worden als de weg die de mens aflegt in het leven om zichzelf terug te vinden, tegen alle verlokkingen van het leven in.

Odysseus en de sirenen, Herbert Draper (1910)

OMSCHRIJVING EN INDELING VAN DE FILOSOFIE

TUSSEN RELIGIE EN WETENSCHAP

Er bestaan tal van omschrijvingen van wat filosofie nu eigenlijk is. De volgende omschrijving van filosofie door de Italiaanse filosoof Luciano de Crescenzo (1997) vind ik heel toepasselijk en duidelijk:

Maar de filosofie, wat is dat nou? Tja, het is niet zo eenvoudig daar zo een-twee-drie een definitie van te geven. De mens heeft de hoogste graad van beschaving bereikt door middel van twee fundamentele disciplines: de wetenschap en de religie. Terwijl de wetenschap, teruggrijpend op de ratio, de verschijnselen in de natuur bestudeert, zoekt de religie, tegemoetkomend aan een innerlijke drang van de menselijke geest, iets absoluuts, iets dat uitstijgt boven het vermogen te begrijpen met de zintuigen en het intellect. Welnu, filosofie ligt precies tussen wetenschap en religie in, nu eens dichter bij de één, dan weer dichter bij de ander, al naar gelang men te doen heeft met zogenaamde rationalistische filosofen of met filosofen die overhellen naar een mystieke visie op de dingen. Bertrand Russel, een Engelse filosoof uit de rationalistische school, ziet de filosofie als een soort niemandsland tussen wetenschap en religie in, blootgesteld aan de aanvallen van beide.

De filosofie bevindt zich volgens de Crescenzo **tussen religie en wetenschap**. Dit strookt met wat we hoger beschreven als de overgang van *mythos* naar *logos*, en met de manier waarop de filosofie zich in het Westen ontwikkelde tot wetenschap. De ‘afsplitsing’ zou men kunnen situeren in het symbolische jaar 1543, het jaar waarin

twee belangwekkende werken werden gepubliceerd die de visie op mens en wereld grondig veranderd hebben: *Over de bewegingen van de hemelsferen* van Copernicus en Vesalius' *Over de samenstelling van het menselijke lichaam*.

Een tijd later gaf Francis Bacon (1561-1626) de aanzet tot de ontwikkeling van de zogenaamde wetenschappelijke methode en lanceerde hij de begrippen **inductie** en **experiment**. Beide concepten vormen de basis van de wetenschappelijke methode, die een eeuw later zou uitmonden in de natuurwetten van Newton (1643-1727) en het begin van de fysica. Daarna zouden scheikunde, biologie, sociale wetenschappen en menswetenschappen volgen, maar de filosofie hield stand als moeder van de wetenschappen. Ze ontgon steeds nieuwe domeinen, beginnend bij de fysica en tegenwoordig verder uitdeinend naar nieuwe deeldisciplines zoals de neurowetenschappen en de kwantumfysica.

De wetenschap bestudeert de wereld van de fenomenen, dat wil zeggen van datgene wat 'objectiveerbaar', 'zichtbaar' en 'meetbaar' is. Wetenschappers gaan daarbij op zoek naar wetten en theorieën die deze fenomenen kunnen 'verklaren' en dringen daarbij de filosofie terug. Wetenschap stelt zich het hoe van de fenomenen in vraag. Hoe zitten de dingen in elkaar? Op andere domeinen blijkt de wetenschappelijke methode echter niet in staat om veel vooruitgang te boeken. Denken we hierbij aan de vraag 'Wat is bewustzijn?', vragen over zingeving of over ethische kwesties. Deze domeinen blijven fundamenteel binnen de filosofie en de religie. Ze stellen niet zozeer de vraag naar het hoe, maar naar het wat (en het waarom).

DRIE GROTE VRAGEN EN DOMEINEN

Wat voor vragen stellen filosofen? Immanuel Kant, de grote filosoof van de verlichting, bracht alle filosofische vragen terug tot drie essentiële vragen:

1. Wat kan ik weten?
2. Wat moet ik doen?
3. Wat mag ik hopen?

Deze drie vragen kunnen volgens Kant uiteindelijk teruggebracht worden tot één vraag: 'Wat is de mens?'

De hedendaagse Franse filosoof Luc Ferry zegt het nog kernachtiger: filosofie houdt zich bezig met (1) kennis, (2) ethiek en (3) wijsheid.

Kennis verschilt van wijsheid. Kennis gaat over objectieve feiten of objectieveerbare begrippen en richt zich op het weten hoe die objecten verschijnen en hoe ze op elkaar inwerken. Wijsheid daarentegen heeft veel meer te maken met de manier waarop we in het leven staan en hoe we erin slagen om te gaan met de wisselvalligheden van het leven. Mensen worden door scha en schande wijs, door het leven en door ervaring, en het is niet omdat iemand veel kennis ‘bezit’ en dus veel weet, dat hij wijs in het leven staat. Het is in dit verband opvallend dat men binnen veel culturen wijsheid niet situeert in het brein, maar in het hart.¹

HET HUIS VAN DE FILOSOFIE

Je kan de filosofie het beste indelen aan de hand van het soort vragen dat men stelt. Zo behoort de eerste vraag van Kant tot de epistemologie en de tweede tot de ethiek. De derde is moeilijker in één afgebakend hokje te duwen² en je kan de vraag “wat is de mens” onder wijsgerige antropologie plaatsen. Elke indeling heeft immers zijn beperkingen en zijn ‘vogelbekdieren’, namelijk vragen die afhankelijk van de manier waarop ernaar gekeken wordt, tot een ander verschillend domein worden gerekend. Bovendien is de betekenis van verschillende domeinen van de filosofie doorheen de geschiedenis geëvolueerd en vaak anders geïnterpreteerd. Hieronder dan toch een poging tot enkele omschrijvingen en een zekere systematiek met als voornaamste bedoeling belangrijkste domeinen van de filosofie van elkaar te onderscheiden.

De meest specifieke tak van de filosofie is de algemene **metafysica** of de **ontologie**. Ontologie betekent letterlijk de leer van het **zijn**. De ontologie peilt naar de aard van het zijn, en of niet-zijn al dan

-
1. Het onderscheid tussen hoofd en hart wordt ook vaak in verband gebracht met het onderscheid tussen rede en gevoel of tussen rede en intuïtie, waar eerder al naar verwezen werd en waarop we verder in dit boek nog zullen terugkomen.
 2. Sommigen zullen die vraag bij de metafysica plaatsen. Kant onderzocht deze vraag vanuit de esthetica en de epistemologie.

niet bestaat. De metafysica houdt zich bezig met het domein boven, buiten de waarneembare of fenomenale werkelijkheid.

De fenomenale werkelijkheid kan onderverdeeld worden in verschillende **zijnden**, domeinen die ervaren worden. Welke domeinen ervaren we? We ervaren een wereld buiten ons, namelijk de natuur of de kosmos. Dit is het domein van de **kosmologie** of de natuurfilosofie. Kosmologische vragen houden verband met de oorsprong en structuur van de kosmos en de manier waarop de natuur evolueert. We ervaren de wereld van de geest, onze gedachten, gevoelens, herinneringen, dromen. Dit is het domein van de **psyche**, de filosofie van de psyche, in het Engels **philosophy of mind**.

Het specifieke domein waarin de mens het onderwerp is, wordt **wijsgerige antropologie** genoemd, verwijzend naar **antropos** of mens. De vragen die hierbij aan bod komen, gaan over de aard van de mens en proberen te vatten wat specifiek is aan de mens.

Het domein dat God als onderwerp heeft, heet **theologie** en kan afhankelijk van de visie bij de metafysica of als een van de zijnden in een apart domein ondergebracht worden.

Nu bezitten we als mens het vermogen om te oordelen en in navolging van Plato hechten we aan drie fundamentele waarden, namelijk aan het Ware, het Goede en het Schone. Het gaat hierbij niet om hoe de fenomenen of dingen zijn als zijnde, maar hoe ze ‘behoren’ te zijn. Onder die drie waarden vallen tal van domeinen van de filosofie. We sommen hier de belangrijkste op:

Waarheid

- De **epistemologie** of **kennisleer** stelt vragen over waarheid en kennis. Voorbeelden van zulke vragen zijn: ‘Wat is kennis?’, ‘Wat is waarheid?’, ‘Bestaat de waarheid of is waarheid relatief?’, ‘Wat is het verschil tussen waarheid en mening?’, ‘Waarop is ware kennis gefundeerd?’, ‘Wat zijn de grenzen van de kennis?’ en ‘Hoe kunnen we zekere kennis bereiken?’ In de twintigste eeuw ontstonden de wetenschapsfilosofie, de taalfilosofie en de bewustzijnsfilosofie als aparte takken van de kennisleer.
- De **logica** houdt zich bezig met de vraag: ‘Wat is geldig redeneren?’

- De **wetenschapsfilosofie** buigt zich over de grondslagen van de kennis van de afzonderlijke wetenschappen. Methoden, grondstellingen, begrippen en doelen worden hier verhelderd en aan kritisch onderzoek onderworpen.
- De **taalfilosofie** behandelt het ontstaan, de ontwikkeling, de betekenis en de functie van de taal en het verband tussen taal en dingen en taal en denken.

Goedheid en rechtvaardigheid

- De **ethiek** onderzoekt het goede. Ze vraagt wat goedheid en rechtvaardigheid is, of en hoe het goede kan gefundeerd worden, of normen en waarden een universele grond hebben, dan wel relatief zijn aan de mens en cultuur.
- De **sociale en politieke filosofie** houdt zich bezig met de (rechtvaardige) samenleving. Toegepast op de maatschappij vertaalt de vraag naar het goede zich in de vraag: 'Hoe dient een rechtvaardige maatschappij te worden georganiseerd?' Deze vragen behoren tot het domein van de politieke en/of sociale filosofie.
- Ook de **rechtsfilosofie** is een apart vakgebied waarbinnen onder meer de vraag wordt gesteld naar de aard en de oorsprong van recht en haar verhouding tot ethiek. **Deontologie** of plichtenleer sluit hier nauw bij aan, alsook criminologie.

Schoonheid

- De **esthetica** houdt zich bezig met de vraag naar wat schoonheid en kunst is. Afgeleide deelgebieden zijn de **kunst- en cultuurfilosofie**.

DE PRE- SOCRATISCHE FILOSOFIE

Nu we in het kort iets hebben gezegd over wat filosofie is en welke vragen men stelt, gaan we iets dieper in op de oorsprong van de westerse filosofie, doorgaans gemakshalve de **pre-socratische filosofie** genoemd: de filosofie van voor Socrates. Van die pre-socratische filosofen is weinig bewaard gebleven. Het meeste wat over die mensen is geweten, werd overgeleverd door geschiedschrijvers of door latere filosofen zoals Aristoteles.

Wat we weten, is dat deze pre-socratische filosofen de eerste stappen hebben gezet naar een nieuw soort denken. Hun vragen waren vooral kosmologisch geïnspireerd. Ze gingen op zoek naar de oorsprong van de kosmos en naar de principes van verandering. We beperken ons hieronder tot een korte bespreking van zes belangwekkende figuren.

THALES VAN MILETE

Thales van Milete (624-545 v.Chr.) wordt beschouwd als de ‘eerste filosoof’ om de volgende drie redenen: hij was de eerste die de complexe werkelijkheid terugbracht tot één beginsel of **archè**. Volgens hem is de oorsprong van alles **water**: alles ontstaat uit water en keert ernaar terug. Tot deze bevinding kwam hij wellicht door observatie en het besef dat er zonder water geen leven mogelijk is.

Ten tweede is er een **wiskundige stelling** naar hem genoemd waarbij evenwijdige lijnen van evenwijdige rechten evenredige stukken afsnijden. Deze stelling werd onder andere gebruikt om de hoogte van piramiden te meten. Thales was tevens astronoom. Zo wist hij een zonsverduistering te voorspellen.

Ten derde werd de uitspraak ‘**Ken jezelf**’ aan hem toegeschreven. Deze oproep tot zelfkennis blijft een fundamenteel thema in de

filosofie, in al haar variaties ('Wie ben ik?', 'Wat is de mens?', 'Wat is het zelf?', 'Wat is mijn kern?') en al haar interpretaties.

ANAXIMANDER VAN MILETE

Thales' leerling **Anaximander** (610-546 v.Chr.) ging verder in op de vraag naar het eerste beginsel. Hij betwijfelde of water het *archè* was, wellicht omdat hij ervan uitging dat water op zijn beurt uit iets moest zijn ontstaan. Zo kwam hij met een abstracter eerste beginsel op de proppen: het *apeiron*, vertaald als het **onbepaalde** of onbegrensde.

Anaximander beschouwde de wereld als een platte schijf, tekende een wereldkaart en waagde zich aan een eerste **kosmogonie** (het ontstaan en de evolutie van de wereld) gebaseerd op de dynamiek tussen de vier elementen (water, vuur, aarde en lucht). Hij beschreef dit proces in antropomorfe termen van schuld en rechtvaardiging. Er is maar één citaat van hem bewaard gebleven:

Waaruit de bestaande dingen hun geboorte hebben, daarin vinden ze ook hun ondergang, zoals het hoort; ze geven elkaar immers recht (*dikè*) en boete voor het onrecht (*adikia*), overeenkomstig de verordening van de tijd.

Anaximander beschrijft hier de veranderingen in de wereld in termen van rechtvaardigheid en onrechtvaardigheid, in menselijke termen dus.

PYTHAGORAS

Pythagoras (570-500 v.Chr.) zou het begrip *philosophos* ontworpen hebben als een woord dat verwijst naar mensen zoals hij, namelijk een persoon die blijft nadenken tot hij weet, in tegenstelling tot het gros van de mensen die zomaar meningen van anderen aannemen:

| Ik blijf zoeken en nadenken, tot ik de werkelijkheid begrijp.

Ook naar Pythagoras is een **stelling** genoemd, namelijk dat de som van de kwadraten van de lengtes van de rechthoekszijden van een

rechthoekige driehoek gelijk is aan het kwadraat van de lengte van de schuine zijde. Zijn vertrouwdheid met rekenkunde en meetkunde deed hem inzien dat er achter deze complexe wereld die wij ervaren een ander soort van ‘perfecte’ wereld besloten ligt, die uit te drukken is in getallen. Via **getallen** en hun **onderlinge verhoudingen** kan men de wereld vatten en in kaart brengen, of het nu om planeten gaat of om de noten van de toonladder. Voor Pythagoras is de **kosmos** een geordend geheel.

De idee van een verborgen orde achter de verschijnselen zou de westerse filosofie in sterke mate bepalen. Uiteindelijk is ook de wetenschap en de idee van natuurwetten gebaseerd op dit inzicht. Pythagoras leefde met zijn leerlingen in een soort van commune. Ze waren strikt vegetarisch en geloofden in de **reïncarnatie** van de ziel.

PARMENIDES EN HERAKLEITOS

Parmenides (515-450 v.Chr.) en **Herakleitos** (540-480 v.Chr.) waren twee tijdgenoten die doorgaans tegenover elkaar worden geplaatst, maar in wezen getuigen van hetzelfde diepe inzicht dat er slechts één realiteit is. Parmenides vertrekt hierbij van ‘het **Zijn**’ en zegt hierover: ‘**Zijn is, niet Zijn is niet**’.³ Al het veranderlijke verschijnt uit dit **ene Zijn** dat onveranderlijk en aan zichzelf gelijk is. Buiten het zijn is er niets en alle zijn wordt gekend. Parmenides ligt hiermee aan de basis van de ontologie (de leer van het zijn) waarmee veel filosofen na hem zullen worstelen.

Herakleitos vertrekt niet vanuit het onveranderlijke zijn, maar vanuit de verandering zelf. Wat je ook waarneemt, alles is aan verandering onderhevig: dag wordt nacht, zomer wordt winter, eb wordt vloed, leven gaat over in dood. De uitspraken ‘**alles vloeit**’, ‘**je kunt nooit tweemaal in dezelfde rivier stappen**’ en ‘**oorlog is de vader van alles**’ zijn deel van een reeks wijsheden die hem de bijnaam ‘de Duistere’ opleverden. Deze voortdurende verandering noemt Herakleitos de

3. In dit boek gebruiken we een hoofdletter voor elk begrip waarvan er maar één bestaat. Er is maar één zijn, dus schrijven we *Zijn*. Als de waarheid absoluut is, dan is er maar één waarheid, dus de *Waarheid*.

Logos en deze wordt gesymboliseerd en/of geïnitieerd door vuur. Het model van Herakleitos vertoont gelijkenissen met het Chinese **taoïsme**, de voortdurende wisselwerking tussen yin en yang binnen de niet-tweeheid die Tao ('de Weg') genoemd wordt.

Beide perspectieven – het Zijn van Parmenides en het procesmatige van Herakleitos – en de wisselwerking tussen zijn en worden, tussen wat essentieel is en wat verandert, zullen een belangrijk strijdperk blijven binnen de filosofie. Plato zal de eerste zijn die beide aspecten van de werkelijkheid probeert samen te brengen in één groots systeem.

DEMOCRITOS

Als laatste van de pre-socratische filosofen vermelden we **Democritos** (460-370 v.Chr.). Voor hem is alles in de werkelijkheid terug te brengen tot 'ondeelbare' deeltjes (*atomos*).⁴ De visie dat de werkelijkheid terug te voeren is tot materiële basiseenheden noemt men een **materialistische** visie, en het is op grond van dit uitgangspunt dat CERN in Zwitserland via een gigantische deeltjesversneller op zoek gaat naar de elementaire deeltjes waaruit de kosmos zou zijn opgebouwd.

4. Van de term *atomos* is het woord atoom afgeleid, dat wordt beschouwd als de basis van materie, zij het wel deelbaar in subdeeltjes.

FILOSOFIE BINNEN

HET HOGER

ONDERWIJS

Het past bij de inhoud van de filosofie om ook het belang en de zin van het vak filosofie in vraag te stellen. ‘Waarom hebben we filosofie nodig?’ of ‘Wat kunnen we in godsnaam doen met filosofie?’ zijn vragen die door sommige studenten gesteld worden. De filosoof Epictetus vergeleek filosofie met het kauwen van voedsel om zo (mentaal) sterker te worden. Epicurus noemde filosofie geneeskunde voor de ziel om zo gemoedsrust te bereiken. Zowat alle filosofen uit de oudheid, en ook veel moderne filosofen, erkenden op de een of andere manier de transformerende kracht van filosoferen. Elke school of filosoof bood hierbij ook (voornamelijk) cognitieve technieken aan die dit proces van verandering en verdieping ondersteunden, bijdroegen tot wat men ‘het goede leven’ noemde – geluk, onverstoorbaarheid – en die een middel waren tegen spirituele leegte en existentiële angsten. De aangebrachte methodieken kunnen variëren naargelang de school. Typische voorbeelden van methodieken zijn dialoog, zelfbeschouwing, reflectie, (her)kaderen van emoties, zich onthouden van oordeel, meditatie, argumentatie, nauwkeurig nadenken en redeneren, nauwkeurig observeren...

Niet alleen de filosofen, maar wij allemaal worden vroeg of laat geconfronteerd met vragen met een existentiële en spirituele basis, en het is niet altijd aangewezen om die domeinen over te laten aan traditionele religie, sociale psychologie, sociobiologie of neurowetenschap. De drang om waarheid en waarden te funderen, om een zin te vinden in het leven, om een antwoord te vinden op bepaalde existentiële angsten, is van alle tijden en culturen en daarom is zelfreflectie bij leven, handelen en beslissen een cruciale vaardigheid.

Voor Aristoteles bestond het doel van scholing en opvoeding erin om nuttige vaardigheden te verwerven op het vlak van spreken, schrijven, kritisch denken en argumenteren en om de jeugd moreel te

vormen als voorbereiding op het samenleven binnen de *polis*. Filosofie gaat over *Bildung*.⁵

Een vak als filosofie is zinvol op verschillende vlakken. Zo helpen de kennis en het inzicht in de modellen van anderen om een beeld te vormen van de grondslagen van het eigen denken, het eigen mens- en wereldbeeld en de eigen waarden en normen. Hier komt de titel van dit boek tot zijn volle recht, *Ken jezelf*. Daarnaast zetten die kennis en dat inzicht aan tot openheid voor andere perspectieven en meningen en roepen ze op om die andere meningen te begrijpen en te vertolken. Een basishouding daarbij is kritisch durven en mogen zijn, de eigen referentiekaders die we vaak onbewust meekrijgen in vraag durven stellen door goede vragen te stellen, en open, duidelijk en eerlijk durven antwoorden op die vragen via redeneren en argumenteren. Tot slot biedt filosofie ook troost in tijden van moeilijkheden en inspiratie voor een goed en kwaliteitsvol leven. Het uiteindelijke doel van filosofie binnen het onderwijs is om basisvaardigheden over te dragen op het vlak van zelfreflectie, pluralisme en openheid, burgerschap en praktische wijsheid.

-
5. Deze term wordt toegeschreven aan de Duitse geleerde Wilhelm von Humboldt (1767-1835), die ermee verwees naar karakterontwikkeling en zelfontplooiing. Aristoteles gebruikte de term *phronesis*, praktische wijsheid. Tegenwoordig zou men dit eerder burgerschapszin of morele en democratische vaardigheden kunnen noemen. Voor meer duiding rond dit thema verwijs ik naar het boek van Martha Nussbaum, *Niet voor de winst*, met als passende ondertitel: *Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*.

SAMENGEVAT

In dit inleidende hoofdstuk hebben we de vraag gesteld naar de oorsprong van de filosofie en naar haar inhoud. Verder stonden we stil bij een aantal van de vroegste filosofen. Belangrijk bij dit inleidende hoofdstuk is dat je zelf een aantal filosofische vragen kunt formuleren en die in het juiste domein kunt plaatsen, dat je weet dat filosofie de overgang maakte van *mythos* naar *logos* en dat ze tegenwoordig nog steeds haar plaats heeft als inspiratiebron om tot zelfkennis te komen en als kritische reflectie op het eigen denken en handelen (en dat van anderen) vanuit een brandende ‘liefde voor wijsheid’.

Ken jezelf

GNOTHI SEAUTON

De inscriptie ‘Ken jezelf’ stond gegrift boven de ingang van het orakel van Delphi, een heiligdom uit de klassieke Griekse tijd waar mensen van heinde en ver naartoe kwamen met brandende vragen. Het orakel werd beschouwd als de navel van de wereld, een plaats gesymboliseerd door de *omphalos* of navelsteen. Het heiligdom bestond al voor het jaar 1000 v.Chr., maar werd pas een belangrijk heiligdom van Apollo, de god die de zon (en dus het licht) naar de aarde bracht, in de jaren 700 v.Chr. Later werd de bewaking van de tempel gedurende drie maanden per jaar overgenomen door de god Dionysos.⁶

Boven de ingang van het orakel, waar de zieneres de antwoorden doorgaf die ze van Apollo ontving, was de inscriptie ‘Ken jezelf’ aangebracht. Doorgaans wordt Thales van Milete beschouwd als de auteur van deze boodschap. Op de vraag wat het makkelijkste was, zou Thales geantwoord hebben: ‘Anderen raad geven’, terwijl op de vraag wat het moeilijkste was, zijn antwoord luidde: ‘Jezelf kennen’. Dat leverde hem de status op van eerste filosoof.⁷

Er zijn tal van interpretaties gegeven aan deze cryptische uitspraak. Het mag duidelijk zijn dat elke interpretatie samenhangt met wat onder ‘zelf’ begrepen wordt. De meest voor de hand liggende interpretatie is wellicht dat zelfkennis belangrijk is bij het nemen van goede beslissingen. Een passend voorbeeld hierbij is het verhaal van de vraag van koning Kroisos van Lydië. Hij vroeg het orakel of het een goed idee was om met zijn Lydische troepen het grote Perzische rijk aan te vallen. Het orakel had geantwoord

-
6. Beide goden komen we tegen bij Nietzsche, die hun namen gebruikt om twee polen van de mens te benoemen.
 7. Deze uitspraak wordt ook toegeschreven aan enkele andere pre-socratische filosofen, zoals Pythagoras en Herakleitos.

dat Kroisos dan ‘een groot rijk zou vernietigen’. Toppie, dacht Kroisos, en hij viel aan. Hij bekocht zijn vermetelheid met de vernietiging van zijn eigen rijk. Kroisos kende zijn eigen beperkingen niet, hij had zichzelf overschat.

Het ‘Ken jezelf’ is in deze context een aansporing tot zelfreflectie en het inschatten van je eigen persoonlijkheid, je kwaliteiten en gebreken. Zelfkennis kan ook een therapeutische waarde hebben en daarbij een manier zijn om beter met de wisselvalligheden van het leven om te gaan, of het kan verwijzen naar de vraag naar authenticiteit. Kunnen we wel weten wat Thales bedoeld heeft met dit zelf, of wat Pythagoras bedoelde, of Socrates? En waar verwijzen we zelf naar als we spreken over ‘mij’, ‘ik’ of ‘zelf’? In de elf volgende hoofdstukken van dit boek maken we kennis met elf interpretaties.

